

ҚЎШМА ГАП ҚОЛИПИДА ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ДЕРИВАЦИОН ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТАҲЛИЛИ

Шодиев С.Э.¹

Аннотация:

Ушбу мақола гап қолипидаги фраземаларнинг деривацион тамойиллари бағишланган бўлиб, иш фактик материаллар таҳлилига бағишланган. Хусусан, қўшма гап қолипида фраземаларнинг деривацион таҳлилига қаратилган. Мақолада фразеологик ибораларнинг нутқ истеъмолига киритилиши синтактик деривациянинг ҳам, семантик деривациянинг ҳам воқеланишини таъкидлаб ўтилган.

Калит сўзлар: гап қолипидаги фразема, қўшма гап қолипида фразема, синтактик деривация, семантик деривация, операнд, оператор, дериват.

doi: <https://doi.org/10.2024/zmnay826>

Гап қолипидаги фразеологик иборалар қўшма гап қолипида ҳам келади. Бундай вазиятда ибора синтактик деривациясининг операндлари дериват синтактик структурасининг алоҳида таркибий қисмлари саналади:

Одатда, оламни сув босса, тўпиғига келмайдиган Акмал ҳам бугун бошқачароқ... (О.Ёкубов. Эр бошига иш тушса).

Агар мазкур мисолдаги иборани алоҳида Оламни сув босса, тўпиғига келмайди тарзида олиб қарайдиган бўлсак, у ҳолда ибора синтактик деривациясининг оператори –са (босса) аффикси эканлигини кўраимиз. Мазкур аффикс нафақат ибора шаклидаги дериват оператори, балки устпредикативлик белгисини вужудга келтирувчи морфологик омил вазифасини ҳам бажаради. Бошқача айтганда, унинг ёрдамида полипредикатив характерли ибора таркибий қисмларининг умумий ҳолда воқеликка муносабат билдириши ана шу аффикс воситасида шаклланади. Бундай хусусият қўшма гап қолипида келувчи гаҳ деганда қўлга қўнадиган бўлмоқ, ер ёрилса, ерга киргудай бўлмоқ, ер тагида илон қимирласа билмоқ каби фразеологик ибораларда ҳам кузатилади. Бироқ мазкур иборалар нутқ доирасида қўлланганда аксарият ҳолларда таркибли аниқловчи, ҳол ва ҳ.к. сингари гап бўлаклари вазифасида келади. Буни юқорида берилган мисолда ҳам кўришимиз мумкин: оламни сув босса, тўпиғига келмайдиган Акмал. Айни пайтда ибора таркибли аниқловчи вазифасида келмоқда.

Шуни ҳам айтиш лозимки, қўшма гап қолипидаги фразеологик ибора гап бўлаги вазифасида келганда, унинг юқорида эслатиб ўтилган устпредикативлик белгиси ҳамда том маънодаги деривацион хусусиятлари ҳақида сўз юритиш қийин. Чунки бундай вазиятда мазкур ибора қатнашаётган жумланинг предикативлик белгиси ёки деривацион хусусиятлари устувор аҳамият касб этади. Фразеологик ибора эса мазкур жумланинг таркибий қисми сифатида фаоллик кўрсатади.

Бундай вазият нафақат қўшма гап қолипидаги, балки гап қолипидаги барча фразеологик ибораларнинг нутқий фаоллашувида ҳам кузатилади. Қуйида ана шу ҳақда фактик нутқ материалларига мурожаат этамиз:

1. Мавлуданинг ўқиши, Исоқнинг авзойи ҳали ҳам бузуқлигидан домлага ахборот бериб, кўчага чиқди (Й. Шамшаров. Чироқ).

¹ Шодиев С.Э., СамДЧТИ доценти

2. Хотин киши от минмабдими? Шундай учирайки, куёвингиз оғзини очиб қолсин (Й. Шамшаров. Чироқ).

3. Бир маҳал янги ҳамроҳ хаёли жойига тушгандек сўраб қолди (О.Хусанов. Тақилмаган узук).

4. –Энди сизларга бир кўнглимни тўкиб солсам, азизларим(Улуғбек Ҳамдам.Мувозанат).

Келтирилган мисолларнинг биринчисида гап қолипидаги авзойи бузилмоқибораси авзойи ҳали бузуқлигидан тарзида келиб, анъанавий формал тўлдирувчи (воситали) вазифасини бажармоқда. Агар Исоқнинг авзойи ҳали ҳам бузуқ эдишаклидаги гап воқеланганда эди, унда авзойи–эга, бузуқ кесим функциясини бажарган бўларди.

Иккинчи мисолда гап қолипида оғзи очилиб қолмоқтарзида қўлланиши лозим бўлган ибора нутқнинг талабига кўра оғзини очиб қолсин шаклида яхлитлигича формал кесим вазифасини бажармоқда.

Учинчи мисолда берилган хаёли жойига тушгандек ибораси ҳол функциясида келмоқда. Мазкур ибора қўлланишида асар муаллифи фразеологик иборанинг нутқий фаоллашувида қисман метёрий нуқсонга йўл қўйганлигини кўра миз. Зотан, тилда кўнгли жойига тушмоқ ибораси мавжуд. Бироқ, қандай қўлланилганлигидан қатъи назар, бу ўринда эга - кесим муносабатини тақозо этувчи гап қолипидаги фразеологик ибора нутқда ўзгача вазифада, гапнинг иккинчи даражали бўлаги вазифасида фаоллашаётганини кўра миз.

Тўртинчи мисолда кўнглимни тўкиб солсам тарзида қўлланилган ибора гапда кесим вазифасини бажармоқда. Мазкур ибора, албатта гап қолипида эмас. Айни пайтда эса нутқий эҳтиёжга кўра гап бўлаги функциясида фаоллашмоқда.

Фразеологик иборалар деривацион хусусиятларини тадқиқ этишда шунга аҳамият бериш лозимки, бу ўринда фақат синтактик деривация эмас, балки семантик деривация ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу нарса тил ички тизимининг эҳтиёжи билан ҳам боғланади. Агар синтактик деривация қонун-қоидалари иборанинг формал нуқтаи назардан шаклланишини кўрсатса, иборанинг умумий маъно салмоғи унинг семантик деривацияси демакдир. Шу боис бу ўринда синтактик ва семантик деривациялар ўзаро узвий муносабатда бўлади.

Бошқача айтганда, улар кесишади. Фикр исботи учун қуйидаги мисоллар таҳлилига эътибор қаратайлик:

1. Овим юришмаганига тарвузим қўлтиғимдан тушиб муюлишда турувдим, кўчада Исоқ кўринди (Й. Шамшаров. Чироқ).

2. ...вужудини қамраган аниқлик баттар ортди, атрофидаги муҳит бегона, ёт туюладиган, кечалари мижжа қоқмайдиган бўлиб қолди (Й.Шамшаров. Чироқ).

Биринчи мисолда берилган тарвузим қўлтиғимдан тушиб ибораси қатнашиб, унинг синтактик деривацияси оператори қўлтиғимдан сўзи таркибидаги –дан аффиксидир. Мазкур оператор воситасида уч операндли дериват шаклланмоқда ва улар ўртасида бекаму кўст синтактик алоқа воқеланмоқда. Бу жиҳатдан иборанинг формал-синтактик структурасида бирор камчилик сезилмайди. Бироқ ана шу синтактик деривация замирида шаклланаётган маъно салмоғи ибора компонентларининг лексик маъноси синтезидан ташкил топмаётганини кўра миз. Айни пайтда умидлари пучга чиққанлик, кайфият сўниши, иштиёқ йўқолганлиги каби маънолар воқеланмоқда. Бу ҳодисани семантик деривация деб тушуниш мақсадга мувофиқдир.

Айтиш лозимки, бу ўринда ҳам семантик деривация оператори идиоматик ифода маъносини бераётган тил муҳитидир. Зотан, ҳар бир тилда идиоматик маъно ифодаси унинг ички муҳити қонун-қоидалари асосида вужудга келади.

Иккинчи мисолда мижага қоқмайдиган ибораси қатнашиб, унинг синтактик деривацияси оператори нол ифодалидир. Негаки, айти пайтда деривация операторини мижани қоқмайдиган тарзида тасаввур этиб бўлмайди. Ибора семантик деривацияси бу ўринда ухламайдиган тарзида англашиладиган идиоматик маъно билан боғланмоқда.

Синтактик ва семантик деривацияларнинг бир пайтда содир бўлиши аксарият ҳолларда фразеологик ибора ва парафразалар шаклланишида кузатилади. Эркин сўз бирикмалари материалида эса бундай вазиятни кўрмаймиз. Қиёсланг:

1. Она-бола чопиб келиб тоғанинг бошини тупроқдан уздилар (Улуғбек Ҳамдам.Мувозанат).

2. Талабалар ётоқхонасида кўнгилга яқин жўралар тўпланишди.(Улуғбек Ҳамдам.Мувозанат).

Олдинги мисолда берилётган тоғанинг боши шаклидаги эркин сўз бирикмасига эътибор қаратсак, бу ўринда – нинг оператори воситасида воқеланаётган дериватни кузатамиз. Бирикма ноидиоматик характерда бўлгани учун айти пайтда семантик деривация масаласини кун тартибига қўймаймиз.

Кейинги мисолда эса ибора иштирок этмоқда: кўнгилга яқин.Мазкур иборанинг синтактик деривацияси –га операторига асосланмоқда, семантик деривацияси эса бир-бирларини ҳурмат қиладиган, эъозлайдиган каби сўз ва сўз бирикманинг гапда берилётган идиоматик маънолари билан узвий боғлиқдир.

Кўринадики, фразеологик ибораларнинг нутқ истеъмолига киритилиши синтактик деривациянинг ҳам, семантик деривациянинг ҳам воқеланишини тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

[1]. Маматов А.Э.Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари//Докт.дис. автореф. –Тошкент, 2000, 50-бет.

[2]. Яхшибоев Ф.Х.Ҳозирги ўзбек тилида содда гап деривацияси // Номз.дис.автореф. -Самарқанд, 2004, 10-бет.

[3]. Кацнельсон С.Д, *Общее и типологическое языкознание.*-М., 1986.-С.142.

[4]. Cernyseva I.I. *Phraseologie // Stepanova M.D., Cernyseva I.I. Lexicologie der deutschen Gegenwartssprache.* –М., Akademia, 2003. –S.176-232.